

мав версію Ю. Вольфа, згідно якої, Борис був одним із синів литовського князя Кориата. Так само відкинув тезу про походження від Кориатів князівського роду Чарторийських. На основі аналізу документальних джерел, О. Галецький дійшов висновку, що династію Чарторийських започаткував Костянтин Ольгердович [11].

Проблемі походження шляхетського роду Халецьких присвячено статтю «Chaleccy na Ukrainie». У цій публікації О. Галецький, котрого відносять до нащадків Халецьких [12, 1050], проаналізував версії походження цього роду. Автор спростував версію про його татарське походження і на основі документальних джерел та описів довів, що герб Халецьких має руське походження і належить до групи гербів родин руських та литовсько-руських. Стосовно назви родового гнізда, котре знаходилося на р. Сож, а саме назви «Chalcz», автор підтримав твердження С. Закжевського про зв'язки з Галичем і вказав на заснування поселення плем'ям радимичів, які, за припущенням автора, до переселення в чернігівські землі мешкали на території Червоної Русі [13, 136].

Окрему увагу у своїй розвідці О. Галецький приділив постаг Михайла Халецького, посла Великого князя Литовського Александра Ягеллончика. Михайло Халецький тричі (1496, 1500, 1501 рр.) відряджався до останнього володаря Золотої Орди Шах Ахмета. Найважливішим з них було останнє посольство. Його метою було укладення військового союзу із заволзькими татарами проти московського князя Івана Васильовича та кримського хана Менглі-Гірея. Після укладення договору, Халецький, разом з татарами, вирушив до Чернігово-Сіверщини, де спустошив околиці Новгород-Сіверського аж до Стародуба і здобув Рильськ та інші фортеці, які були взяті в облогу литовським військом. В 1501 р. Михайло Халецький був призначений чернігівським старостою. Після смерті князя його чисельні нащадки закріпили панівне становище на Чернігівщині та в Речицькому повіті і зберігали статус одного з найвпливовіших шляхетських родів у регіоні аж до занепаду Речі Посполитої [13, 137].

Завдяки О. Галецькому дійшли логічного завершення дебати, котрі велися протягом 1920 – 30-х рр. ХХ ст. між польськими, чеськими, українськими і угорськими істориками, пов'язані з простором Центрально-Східної Європи. У 1927 р. О. Галецький разом, з М. Хандельсманом створив Федерацію Історичних Товариств Східної Європи. Федерація мала власний друкований орган «Bulletin d'information des sciences historiques en Europe Orientale». Бюлетень являв собою огляд історіографії різних країн регіону. На його сторінках точилися полеміки навколо таких понять як «Східна Європа», «Центральна», «Слов'янська» та ін. [14, 11].

Підсумком багаторічної роботи О. Галецького в зазначеному напрямі став вихід праці «The Limits and Divisions of European History» (1950). В 1994 р. монографію було перекладено польською мовою і вона дістала назву «Historia Europy – jej granice i podziały». Ця публікація поставила крапку в багаторічних дискусіях стосовно кордонів та витоків формування Центрально-Східної Європи. На думку О. Галецького, виокремлення регіону почалося після поділу Римської імперії на Західну і Східну. До Центрально-Східної Європи вчений відносив такі країни, як Угорщина, Чехія, Словаччина, Польща, Литва, Латвія частина Естонії, Русь (Україна і Білорусь). Вчений не відніс сюди Росію, наголошуючи на твердженні про утро-фінські впливи і слабкі зв'язки з європейською спільнотою. Разом з тим О. Галецький неодноразово підкреслював самостійність історичного розвитку українських та білоруських земель, котрі після монголо-татарського нашествия не поривали контактів із Заходом [15, 34].

Історіографічна спадщина О. Галецького віддзеркалює основні підходи польської історіографії першої по-

ловини ХХ ст. до висвітлення історичного минулого українських земель. В працях О. Галецького прослідковуються впливи Краківської та Варшавської історичних шкіл, до яких в різний час належав історик. Українські землі в складі Польсько-Литовської держави вчений розглядав як повноцінну і рівноправну третю складову федерації держав, частково або повністю оминаючи проблеми релігійних та національних конфліктів. Автор наголошував на винятковості та своєрідності історичного розвитку України, а також на необхідності її вивільнення від Росії, з подальшим приєднанням до загальноєвропейської спільноти. Статті та монографічні дослідження історика справили визначальний вплив на розвиток історичної науки далеко за межами Польської держави і заслуговують на увагу сучасних істориків.

1. Cisek J. Oskar Halecki Historyk – Szermierz wolności. – Warszawa, 2009.
2. Księga ku czci Oskara Haleckiego (Wydana w XXV-lecie jego pracy naukowej) – Warszawa, 1935.
3. Halecki O. Litwa, Ruś i Żmudz jako części składowe Wielkiego Księstwa Litewskiego // Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny. – Seria 2. – T. 59. – Kraków, 1916.
4. Halecki O. Dzieje unii Jagellońskiej. – T. I: W wiekach średnich. – Kraków, 1919.
5. Halecki O. Ostatnie lata Świdrygieli i sprawa Wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1915.
6. Halecki O. Das Nationalitätenproblem Im Alten Polen. – Krakau, 1916.
7. Czolowski A. Udostojnienie herbu Jana Wyhowskiego, hetmana wojsk zaporoskich, z r. 1659 // Miesięcznik heraldyczny. – 1909. – № 12.
8. Halecki O. O pierwotnym herbie Wyhowskich // Miesięcznik heraldyczny. – 1910. – № 6/7.
9. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – Т. 2. – К., 1846.
10. Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. – Т. 3. – К., 1852.
11. Halecki O. Koriatowicze a przodkowie Holszańskich i Czartoryjskich // Miesięcznik Heraldyczny. – 1939. – № 6.
12. Мицик Ю. Халецькі – провідний шляхетський рід Речицького краю у XVII – XVIII ст. // Україна кризь віки: Зб. наук. пр. на пошану В. Смоля. – К., 2010.
13. Halecki O. Chaleccy na Ukrainie // Miesięcznik heraldyczny. – 1910. – № 8/9.
14. Chynczewska-Hennel T. Ewolucja pojęcia «Europa Środkowo-Wschodnia» // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – Bun. 4.
15. Halecki O. Historia Europy – jej granice i podziały. – Lublin, 2002.

Babinska M.S. Ukraine in the historical researches of Oskar Halecky. In the article are analysed the researches of the Polish scientist O. Halecki devoted to the history of the Ukrainian lands. The main attention is spared to the problem of the revolt of prince Svydrygaylo the 1430th – the 1442th, the cossack-peasant revolt of the second half of the XVI – XVII centuries, to the questions of the Ukrainian nobility genealogy and heraldy, and also the Ukraine belonging to the Central-East Europe.

Key words: Oskar Halecki, Ukraine, Centrally East Europe, Svydrygaylo, gentry, scientific researches.

Ю.М. Михайлюк

ШЛЯХТА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ XV – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст.: ПОГЛЯД МИТРОФАНА ДОВНАР-ЗАПОЛЬСЬКОГО

У статті аналізуються погляди М. Довнар-Запольського на роль шляхти в суспільно-політичних процесах на українських землях в XV – першій половині XVI ст.

Ключові слова: М. Довнар-Запольський, шляхта, Велике князівство Литовське.

Українська історична наука останнім часом виявляє неабиякий інтерес до соціальної історії. Втім, цілком зрозуміло, що соціальна історія – це не сучасний винахід, а діючий уже понад століття напрям історичних студій, якому притаманний у різні часи неоднаковий рівень популярності і діапазону наукових зацікавлень. Історія доводить, що важливим рушієм суспільних перетворень досить часто виступали передусім представники знаті. Цей факт позначився на наукових уподобаннях не лише істориків, а й соціологів і політологів, що породило появу різних інтерпретацій щодо аналізу соціально-економічних та політичних відносин (наприклад, теорій еліт). Однак, попри це, особливий інтерес викликає насамперед історія формування упривілейованого стану на українських землях литовської доби, його соціальної і майнової диференціації, ролі у суспільно-політичних процесах тощо. Мова йде про шляхту, котра через призму джерел XV – XVI ст. постає надзвичайно різноманітною за своїм складом і функціями, порівняно зі знаттю киево-руської доби.

Дослідження історії упривілейованого стану українських земель Великого князівства Литовського (ВКЛ) неможливе без урахування історіографічної спадщини. У цьому контексті серед творчих надбань істориків-литуанів минулого заслуговує на увагу доробок М. Довнар-Запольського – історика, археографа, фольклориста і етнографа, однієї з найяскравіших постатей в історичній науці України, Білорусі та Росії кінця XIX – першої третини XX ст. Написання значної частини його ґрунтовних наукових робіт з історії ВКЛ припадає на період творчої діяльності в Україні (1901 – 1922 рр.). Тому не випадково у його працях відображена й українська минушина литовської доби, в тому числі й шляхти. До аналізу творчого доробку історика в контексті поставленої проблеми дотично зверталися окремі науковці, зокрема С. Михальченко [1 – 4]. Однак проблема трактування М. Довнар-Запольським соціальних процесів у середовищі шляхти на українських теренах литовської доби до сьогодні в історіографії не була предметом окремого й докладного дослідження. З огляду на це, метою пропонованої розвідки є аналіз поглядів М. Довнар-Запольського на становлення шляхетського стану українських земель ВКЛ, його ролі в суспільно-політичних процесах, особливості соціальної стратифікації.

Наукові праці останнього, присвячені литовській добі, містять чималий масив матеріалу, який розкриває різні аспекти соціальної історії. Однак матеріали, що стосуються історії української шляхти, містяться насамперед його праці «Украинские староства в первой половине XVI в.», котра стала передмовою до одного з томів «Архива Юго-Западной России» [5]. Характерно, що окреслена проблематика розкривається тут головню через призму аналізу діяльності системи місцевого державного управління та громадського самоврядування, що суттєво позначилося на його твердженнях і висновках. Характерно, що хронологічно названа праця охоплює переважно період першої половини XVI ст.

Розглядаючи проблему станового поділу населення, історик стверджував, що «разделение классов общества» у межах Київської землі було формально затверджено на державному рівні. Підтвердженням цьому називав грамоти-привілеї, в яких соціальна стратифікація регіону, за його словами, є їх «замечатальною чертою». Маються на увазі уставні земські грамоти, які визначали привілеї та повинності духовенства, князів, панів, бояр та їх підданих, а також великокнязівські листи та грамоти на магдебурзьке право міщанам. Окремо автором позиціонувалися селяни та слуги – непривілейовані категорії населення, чий статус і повинності були окреслені у люстраціях (передусім 1471 р.) [5, 7].

У своєму доробку М. Довнар-Запольський приділив чимало уваги формуванню шляхти як окремого стану. Шукаючи витоки становлення її правового статусу, він спирався насамперед на положення уставних грамот жителям Київської землі (1507 та 1529 рр.). Розглядаючи їх зміст, історик зробив висновок, що перелічені там повинності шляхти (насамперед військова служба князів, панів і бояр, а також давній обов'язок останніх, згідно з розпорядженням великого князя литовського, супроводжувати послів до Орди) сягають часів Вітовта [5, 7-8]. Іншими словами, початок процесу виокремлення шляхти від інших станів М. Довнар-Запольський відносив щонайменше до періоду кінця XIV – першої третини XV ст.

У контексті становлення шляхетського стану, М. Довнар-Запольський розглядав питання ієрархічного структурування шляхти. Для виокремлення привілейованих груп він використовував різні критерії. З огляду на підпорядкування, поділяв шляхту на дві категорії: залежну від воеводи та підлеглу старостам (замковим боярям) [5, 18, 71]. Усвідомлюючи різний майновий стан та суспільний статус військово-службової верстви, історик розділяв її на «крупные элементы», до яких зараховував князів та панів, та «рядовую шляхту» – зем'ян та бояр (інколи іменував їх боярами-шляхтою) [5, 81]. Примітно, що князівській та панській верствам він приділяв надто мало уваги, зосередившись переважно на «рядовій шляхті». Бояр-шляхту розрізняв як таких, що володіють маєтками та тих, «которые имеют только дома в городе». Автор зрідка дозволяв собі підміняти поняття «зем'яни» і «бояри» одне іншим [5, 14-15]. Однак цей факт аж ніяк не слід розглядати як приклад нерозуміння ним різниці між обома представниками станової ієрархії. Він ясно усвідомлював складність категоричного розрізнення цих привілейованих груп, передусім через різноманітність їхнього походження у різних регіонах українських земель, нечіткість розмежування правового статусу і схожість функціонального навантаження в державі. Особливо це виявлялося на прикладі бояр, що намагався проілюструвати М. Довнар-Запольський. Він указував, що боярська служба в західних повітах Київщини була аналогічною до зем'янської, натомість у південних повітах воеводства зем'янами іменувався «различный прихожий сброд, происхождение которого не всегда можно было подтвердить генеалогическими документами». Стосовно східних повітів зазначав, що там осіло боярство більш пізнього походження, яке було породжене або урядовою колонізаційною політикою, або ж походило від боярства, котре служило в панів [5, 81-82]. Зем'ян усіх повітів Київського воеводства поділяв на «ровнейших» (таких, що особисто прибували на військову службу під оруду воеводи) та «преложнейших» (направляли туди своїх слуг). Важливо відмітити, що з контексту суджень автора досить чітко простежується використання терміну «зем'яни» як збірної назви – синоніма поняття «шляхта». Він переконано заявляв, що «земляństwo целого воеводства... составляло одно шляхетское общество, Киевскую шляхту, объединенную общим присудом, повинностями, участием при воеводе в некоторых административных делах, наконец некоторыми доходами» [5, 10-15].

З огляду на це твердження виникає ряд запитань та дискусійних моментів. Наприклад, які військово-службові прошарки він зачисляв до цього єдиного «шляхетського общества»? На наш погляд, використання тут терміну «зем'яни» свідчить, що автор мав на увазі насамперед «рядову шляхту» – власне зем'ян та бояр. Аргументація М. Довнар-Запольським фактів оформлення шляхти Київського воеводства як монологічної спільноти яскраво простежується в текстуальній частині праці, де

аналізуються суспільні взаємини на рівні «воевода – шляхта». Зважаючи на використання тут аргументів, на прикладі матеріалів замкових ревізій 1545–1552 рр. [5, 13–15], напрашується висновок, що автор датує становлення шляхти Київської землі як єдиного сформованого стану періодом другої половини 40-х – початком 50-х рр. XVI ст. На перший погляд, така позиція дослідника здається фахівцеві невідповідною часовим реаліям (приміром, сучасні українські історики датують завершення юридичного оформлення шляхти в Україні як привілейованого стану 60-ми рр. XVI ст. [6, 37–59]) і недостатньо обґрунтованою. На нашу думку, сенс, висловленої М. Довнар-Запольським, тези полягає в іншому: імовірно він розглядав хід формування шляхетського стану як окремої спільноти на Київщині як такої, що проходив дещо швидше, аніж в інших, принаймні, українських землях ВКЛ.

Власне завершення процесу формування шляхетського стану М. Довнар-Запольський розглядав у двох площинах – правовій та фактичній. Він наголошував, що остаточно на загальнодержавному рівні відмежування шляхти від нижчих станів, проведення чіткої межі «между шляхетским управлением и самоуправлением и между управлением других классов общества» здійснила земська реформа 1565 р. [5, 42]. Однак на практиці утвердження шляхти як окремого стану дослідник відносить до моменту укладення унії, аргументуючи таке подовження часу боротьбою окремих осіб за шляхетські права в судах. Показовою ознакою завершення цього процесу визначає той факт, що відтоді всі, хто підтвердили шляхетство, остаточно вийшли із старостівського присуду [5, 82]. Однак, із контексту не вповні ясно, яку унію (Люблінську чи Берестейську) має на увазі дослідник. У цілому обґрунтування процесу формування шляхти як стану у праці М. Довнар-Запольського не є достатньо виваженим і ґрунтовним. Причиною цього є насамперед не залучення до аналізу низки нормативно-правових актів, які ілюстрували юридичне оформлення упривілейованого стану (наприклад, привілей 1447 р., Перший та Другий литовський статуту, акт Люблінської унії тощо). Та все ж слід зауважити, що хід його суджень в цілому йшов у правильному руслі.

Розглядаючи привілеї та повинності вищих станів, М. Довнар-Запольський чимало уваги приділив насамперед аналізу відповідних положень уставних грамот Київської землі 1507 та 1529 рр. У числі найважливіших загальних прав, пожалуваних шляхетству власне Київської землі, виділяв заборону покарання без суду, збереження права на вотчини і попередні вислуги, перебування шляхти під присудом київського воеводи, але з правом апеляції до великого князя, входження князів і бояр до складу воеводського суду [5, 7–8]. Поряд з цим, дослідник виокремив одне з положень уставних грамот, котре надавало місцевій службовій верстві специфічний привілей – право на отримання в управлінні волостей і замків регіону винятково для шляхти Київщини [11, 10]. Щоправда він не вказує, наскільки великокнязівська влада, декларуючи таку прерогативу, сама її дотримувала. Як виявляється, великий князь сам порушував, ним же наданий, привілей. Це засвідчує приклад Черкаського староства, де у 40–60-х рр. XVI ст., із шести місцевих старост троє (А. Пронський, Д. Сангушко, М. Вишневецький) представляли князівські роди Волині [7, 143]. Розбираючи шляхетські повинності, М. Довнар-Запольський зазначав, що на князів, панів і бояр була покладена військова служба, до того ж бояри ще залучалися до супроводу литовських послів до Орди. Решту загальнодержавних повинностей відбували шляхетські піддані. У цьому контексті він висловив цілком слушне переконання (хоча в текстах уставних грамот про це не йдеться), що спону-

вання до виконання згаданих вище повинностей та контроль за їх здійсненням належали до функцій уряду київського воеводи [5, 7–8].

М. Довнар-Запольський аргументовано заявляв, що в першій половині XVI ст. шляхта Київської землі у військовій та судово-адміністративній сферах підпорядковувалися безпосередньо місцевим воеводам. З огляду на це, він дав цікаве визначення, що являло собою воеводство у власному сенсі – «оно объединяло под властью воеводы и под его присудом военно-служилый класс всего воеводства». Водночас вказував на відмінність деяких аспектів військової повинності шляхти на Київщині та Волині (до останньої зараховував і регіон східного Поділля). Зокрема київська шляхта мала обов'язок виступати на війну при воеводі за його наказом. Щоправда в деяких повітах (зокрема, Житомирському та Овруцькому) за власним бажанням могла долучатися до військових акцій, організованих місцевими старостами [5, 14]. Натомість волинська шляхта підпорядковувалася безпосередньо місцевим старостам, хоча об'єднане шляхетське ополчення, зрештою, потрапляло під загальне командування місцевого маршалка як начальника військових сил Волинської землі. М. Довнар-Запольський відмітив ще одну особливість – найзатніші пани і князі (Вишневецькі, Збаразькі, Сангушки, Чорторійські, Заславські, Дубровицькі, Острозькі тощо) зі своїм загонами збиралися в ополчення не під керівництвом старост, як це було повсюдно у ВКЛ, а з'являлися безпосередньо до маршалка. Хоча причину цього він не називає. У мирний час, за словами дослідника, волинська шляхта також певним чином перебувала в полі зору маршалка, котрий здійснював її переписи та огляди, атестував службові якості зем'ян [5, 25–27]. Зважаючи на регіональну специфіку та різновиди військової служби шляхти, учений наголошує, що на Поділлі вона була важчою, ніж на Київщині. Водночас додає, що в обох регіонах вона не йде у жодне порівняння із центральною частиною держави, де шляхта брала участь лише в «посполитом рушенні» і, відповідно, «не знала ни «лежи» на замках, ни выезда «под шляхи», ни «доведанья вестей» [5, 80–81].

Так само М. Довнар-Запольський розглядав проблему судового підпорядкування військово-службового стану та вказав на його регіональну відмінності. На противагу Київській землі, де місцева шляхта перебувала в судовій юрисдикції воевод, у східному Поділлі право суду над нею мали місцеві старости. Юридичною підставою цьому дослідник називає уставну грамоту Волинської землі. Посилання на неї дає підстави припускати, що він аналогічно трактував судове підпорядкування і власне волинської шляхти, хоча й не означував це конкретними тезами [5, 30, 34]. Додамо, що апеляційною судовою інстанцією для волинської шляхти автор називав місцевого маршалка [5, 28]. Водночас він зазначав, що одним із способів винагороди шляхти за службу чи збитки, отримані під час її виконання, було пожалування волостю. Таке «хлібокормління» передбачалося терміном на один-два роки, а бояри-володільці, будучи намісниками таких волостей, окрім доходів мали ще й право суду над місцевим людом. Історик припускає, що населення таких волостей у справах судово-адміністративної сфери могло також звертатися і до воевод, як вищої інстанції [5, 10–11]. Втім, із матеріалів його праці зовсім не зрозуміло, чи мали місце в системі великокнязівських пожалувань, окрім волостей, дрібні маєтки, наприклад, у вигляді села. Також він практично оминув питання надання шляхті інших статей доходів (зокрема, корчма, мито тощо).

Розглядаючи питання отримання шляхтою Київщини службового землеволодіння, М. Довнар-Запольсь-

кий небезпідставно наголошував на важливій ролі у цій процедурі місцевих урядовців – воєвод та старост. Аргументував це тим, що традиційно великокнязівський лист про земельне пожалування боярину направлявся саме воєводі. Той, у свою чергу, мав чітко володіти інформацією про службове становище боярина та його землеволодіння, а інформацію про вільні землі, котрими можна наділити боярина, зазвичай надавали місцеві старости. З огляду на це, згідно з господарським розпорядженням воєвода «вводив» службову особу в користування землею. Так само він мав повноваження повертати шляхетські маєтності у державне підпорядкування [5, 17, 49]. Щоправда автор не пояснював, за яких причин, обставин та в який спосіб це здійснювалося. Натомість він переконує, що в компетенції воєвод перебувало вирішення всіх суперечок, що стосувалися шляхетського землеволодіння. Відтак, історик робить закономірний висновок: всі питання земельної облаштування службового стану перебували у віданні воєвод як військових начальників воєводства. Водночас він робить важливе і правильне уточнення, що це стосується виключно шляхти, яка перебувала в прямому підпорядкуванні воєводи [5, 17-18]. Відповідно, підвідомчим тому чи іншому старості, боярам земельні маєтки надавалися або самими старостами із санкції великого князя або ж за безпосереднім розпорядженням останнього [5, 72].

Слід зауважити, що М. Довнар-Запольський часом звертає увагу на приклади шляхетського невдоволення системою зобов'язань перед державою. Зокрема заперечив, що шляхта не сприймала функцію військової служби як святий обов'язок. Зем'яни з великою неохотою збиралися до війська, що, на думку історика, було великим недоліком в організації оборони держави від зовнішньої агресії [5, 63]. Також він відмітив факт негативного сприйняття місцевими князями, панами і зем'янами королівських комісарів, котрі прибули 1545 р. на Волинь, з метою ревізії тутешніх замків. Їх протести пояснював небажанням здійснення будь-якої реєстрації своїх обов'язків перед державою, про що шляхта апелювала навіть до найближчих сеймів [8, 149-152]. Однак зауваги з цього питання так і не переросли в його дослідження як окремої проблеми.

Певну увагу в своєму доробку М. Довнар-Запольський приділив ще одній соціальній групі, яку іменував «типом низшей военной службы» [5, 63, 87]. До неї зараховував ординських слуг, панцирних, путних і поляницьких бояр, а також замкових слуг та старостинських служебників. Осіб, що виконували ординську, панцирну, путну і поляницьку службу, автор кваліфікував як категорію «спеціальних слуг», котрі на етапі завершення формування шляхти як єдиного стану урівнялися з боярством [5, 82]. Окрім того, що вони були причетні до військової служби, ніякої іншої інформації про них він не наводить. Натомість про замкових слуг та старостинських служебників певну інформацію можемо почерпнути. Їх головним обов'язком, на думку дослідника, було виконання розвідувальних функцій, що доповнювалися військовою службою на замку і при старості [5, 83]. Він, попри загальну схожість функціонального навантаження, усе ж намагався виявити між ними різницю. Стосовно замкових слуг зазначав, що вони походять із селян і ухадників та являють собою більш давній і найбільш поширений, із числа найнижчої ланки військової служби, прошарок населення. Натомість служебників за походженням характеризував як «вольный сброд, являющийся на службу к казакующим старостам», людей неосілих, котрі, щоправда, невдовзі осідають, здобувши землю від старости або ж шляхом купівлі чи одруження. За М. Довнар-Запольським, замкові слуги

теж користувалися землею, але він не уточнює механізму її отримання. Також про останніх зазначав, що, порівняно з попереднім часом, у середині XVI ст. їх кількість суттєво зменшилась. З його погляду, таке явище було зумовлене двома основними причинами, які, щоправда, за авторським змістом виглядають незавершеними. Стосовно першої, він зауважував, що поступово повинності слуг стали чітко обмеженими «старинною», що «создало известную неподвижность повинностей слуг, что было мало пригодно в военном деле на Украине». Цю причину, вірогідно, слід розуміти так, що держава, зважаючи на таку ситуацію, перестала бути зацікавленою в слугах і не стимулювала збільшення їх чисельності. Суть іншої причини він формулював наступним чином: «социальное положение слуг по мере роста сословной дифференциации государства понижалось, что побуждало слуг усилено добиваться шляхетских прав». Мабуть, історик мав на увазі, що чимало таких випадків боротьби закінчувалися для слуг успішно, а відтак, вони набували шляхетського статусу. З огляду на це, він резюмує, що замкові слуги стали малоприслужними у сфері військової служби [5, 62-63].

Таким чином, розглядаючи питання еволюції української шляхти, М. Довнар-Запольський показав особисте бачення процесу її становлення як єдиного стану. Найважливішою суспільно-політичною місією упривілейованого стану дослідник вважав військово-службову задуху держави від зовнішньої небезпеки. Йому також удалося показати внутрішню диференціацію у шляхетському середовищі. Однак князівська верства опинилася поза його докладним аналізом. Попри всі можливі критичні зауваження щодо тих чи інших тверджень і висновків поважного науковця, варто наголосити, що його доробок у сфері дослідження історії української шляхти литовської доби заслуговує на увагу.

1. Михальченко С.И. *Проблемы социально-политической истории Великого княжества Литовского в творчестве М. В. Довнар-Запольского*. – Брянск, 1990.
2. Михальченко С.И. *Феодальная Россия и Литва в трудах М. Довнар-Запольского: Дисс. ... канд. ист. наук*. – М., 1990.
3. Михальченко С.И. М. В. Довнар-Запольский // *Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики)*. – М.; Брянск, 1997.
4. Михальченко С.И. М. В. Довнар-Запольский о социально-политической истории Великого княжества Литовского // *Проблемы отечественной и всемирной истории*. – Брянск, 1998.
5. Довнар-Запольский М. *Украинские староства в первой половине XVI в.* // *Архив Юго-Западной России*. – Ч. 8. – Т. 5. – К., 1907.
6. Яковенко Н. *Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII ст. Волинь і Центральна Україна*. – Вид. 2-е. – К., 2008.
7. Михайлюк Ю. *Південна Київщина в 60-х рр. XIV – 60-х рр. XVI ст.: державне управління та громадське самоврядування*. – Черкаси, 2011.
8. Довнар-Запольский М. *Крестьянская реформа в Литовско-русском государстве в первой половине XVI века* // *Журнал Министерства народного просвещения*. – 1905. – Ч. CCCLVIII.

Mykhaljuk Y.M. The nobility in the social and political processes in the Ukrainian lands at the XV – the first half of the XVI centuries: the view of Mytrofan Dovnar-Zapol'skiy. In the article the views of M. Dovnar-Zapol'skiy on the role of the nobility in the social and political processes in the Ukrainian lands in the XV – the first half of the XVI centuries are analysed.

Key words: M. Dovnar-Zapol'skiy, nobility, Grand Duchy of Lithuania.